

різного роду повинності та служби, що забезпечували життєздатність гетьманського двору²³⁶. У питаннях судочинства й адміністрування вони підпорядковувались центральним судовим і владним інститутам, а на місцях користувались правом внутрішнього самоврядування.

3. Політичний режим Гетьманату

Механізм функціонування політичної влади в козацькій Україні дозволяє охарактеризувати політичний режим Гетьманату як республікансько-демократичний, що поєднував у собі елементи як прямої, так і опосередкованої демократії, і базувався на полково-сотенному адміністративному устрої.

Водночас звертає на себе увагу і той факт, що на різних етапах історичного розвитку співвідношення владних повноважень головних елементів політичної системи Гетьманату — генеральної ради, старшинської ради, гетьмана та вищої старшини (генеральної старшини та полковників) — не залишалося незмінним, а навпаки, зазнавало принципових трансформацій. Внаслідок чого політичний режим в одних випадках набував ознак, характерних для авторитарного правління, в інших — олігархічного.

Авторитарний режим у формі цезаризму, тобто такого способу правління, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво всіма провідними владними інституціями зосереджується в руках однієї особи, встановився у гетьманство Богдана Хмельницького. Як певною мірою артикульоване у висловах і діях тяжіння до саме такого правління, можемо класифікувати і гетьманування Петра Дорошенка, Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи — особливо коли йдеться про другу половину їхнього гетьманування, відзначеного помітним зміцненням їхніх владних повноважень, формуванням доволі розгалужених партій підтримки. Причому в усіх названих гетьманів на певних етапах з'являлися плани заснування власних правлячих династій, тобто заміни авторитарного режиму монархічним, спадковим правлінням.

Приклад типового олігархічного режиму являла собою козацька Україна в роки гетьманування Івана Виговського, Юрія Хмельницького, на перших порах — Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи, а також Івана Скоропадського, Павла Полуботка та Данила Апостола.

Характерна особливість еволюції політичної системи Гетьманату полягала в тому, що Українська держава лише дуже короткий час існувала як самодостатній політичний організм. Номінальна васальна залежність від влади російського царя, задекларована в договорі 1654 р., вже в жовтні 1659 р. трансформувалася в більш жорсткі форми залежності, а політична автономія Гетьманату поступилася місцем — адміністративній, за якої зберігалося самоуправління при здійсненні внутрішньої політики

та функціонування українських владних інституцій на основі власного законодавства та традицій²³⁷.

За таких умов сувереном виступав російський монарх і де-юре його санкція була необхідною умовою для набуття правої чинності найважливіших ухвал української влади — гетьманської елекції, поземельних відносин, призначення та скинення з генеральних урядів тощо. Хоча в умовах тимчасової лібералізації політичного курсу Москви щодо України і було можливим перебирання українською владою деяких з названих функцій на себе, загальна тенденція розвитку українсько-російських відносин другої половини XVII—XVIII ст. обумовлювала поступове, але невпинне обмеження автономії Гетьманату, звуження прерогатив гетьманської влади та місцевого самоврядування²³⁸.

Політична влада в Гетьманаті за своєю суттю була моноцентричною — тобто центром ухвалення рішень виступав гетьманський уряд і центральні органи управління, яким підпорядковувались усі місцеві структури козацького врядування.

Гетьманату був притаманний і достатньо високий рівень централізації влади, принаймні якщо порівнювати його зі зразками, взятими з практик державного життя Речі Посполитої. У порівнянні ж з державними практиками Російського царства централізація Гетьманату виглядала не вельми переконливо. Адже в козацькій Україні зберігалось міське самоврядування, ґрунтоване на маґдебурзькому праві чи принаймні його певних елементах. Крім того, доволі впевнено, особливо з 1710-х років, почувались на місцях представники полкової влади. Окремі з полковників, що мали потужну підтримку місцевих еліт, або ж (що було ще більш важливо) — високих покровителів в оточенні російського монарха, могли не надто залежати від гетьманської влади і, відповідно, не вельми зважати на її розпорядження. Особливого розвитку ці негативні явища набули в часи гетьманування Івана Скоропадського, коли уряд Петра І реалізовував заходи по свідомій дискредитації влади в Україні з метою її заміни загальноімперськими структурами. Проте, навіть за відсутності такого зовнішнього тиску, влада в Гетьманаті ніколи не була аж надто централізованою. Дуже значне коло владних повноважень реалізовувалось на місцевому — полковому і сотенному — рівні. Про неабиякий соціальний престиж влади полковника свідчать хоч би результати аналізу просування козацьких старшин шаблями службової ієрархії — лише як певне покарання можна розцінювати переміщення, скажімо, переяславського полковника Леонтія Полуботка на уряд генерального осавула чи гадяцького полковника Івана Чарниша — генерального судді. У той час, як прикладів зворотного службового просування — з посад генеральних старшин на полковництво — можна навести безліч, і всі вони свідчитимуть лише про успішність службової кар'єри того чи іншого старшини.